

Pätsi kiri Soome saadikule juulis 1940

Hellar Grabbi

Juulis 1940 saatis presidendiametist loobunud Konstantin Päts käsipostiga kirja Tallinnast veel mitte lahkunud Soome saadikule. Seda märgukirja-sarnast läkitust on hakatud kutsuma Pätsi poliitiliseks testamendiks. Nüüd, kus Päts on jätkuvalt tähelepanu fookuses, vaatleme tema “testamenti” ja sellega seoses olevaid asjaolusid veel kord, eriti seetõttu, et on avaldatud kahtlusi selle autentsuses ja puudub selgus, kuidas see Pätsi käest saadiku kätte toimetati.

Pärast ametist tagasiastumist ööl vastu 22. juulit 1940 ja enne lahkumist samal päeval Kadrioru lossist Kosele, Tallinna külje alla oma Kloostrimetsa tallu, andis president Päts vanema käsundusohvitseri kolonel Herbert Grabbi kätte kirja edasiandmiseks Soome saadikule Paavo Hynninenile. Sellest räägib koloneli abikaasa Ella Grabbi (siin esimest korda avaldatud) jutustus:

“Kuna president oli kohast loobunud, siis tal ametiautot enam ei olnud, ega antud seda ka kasutada. Poeg Viktor tuli talle järele ja viis oma autoga Kosele. Enne lahkumist andis vanahärra Herbertile kirja, mille palus toimetada Hynnineni kätte. Kiri seisis nädalapäevad meie käes. Presidendil jäi isiklikke asju ja toiduaineid lossi, mida ta palus Herbertil Kosele tuua. Ta tegigi seda ning see oli, kui ta nägi Pätsi viimast korda. Pärast oli tal hea meel, et presidendil oli konserve ja muud vajalikke talle toimetatud asju küüditamisteekonnale kaasa võtta.

“Härra kolonel, te olete julge mees, et siia tulite, iga põõsa taga on püssimees,” ütles Päts Herberti saabudes. Vahimehi olnud tõesti mär-

gata. Pärast asjade üleandmist arutas Herbert vanahärraga kirja küsimust. Ta kõhkleks seda ise viimast, olles kindel, et teda jälitatakse ja ka Soome saatkonna ees on valve. Teda võidakse läbi otsida ja kiri ära võtta. Nad arvasid, et parem on, kui selle viin mina, keda nuhid vast ei tunne. Pealegi olin Hynnineniga isiklikult tuttav, olles temaga sageli kokku puutunud ja vestelnud diplomaatilistel ja seltskondlikel vastuvõttudel, seda ka õhtusöökidel Soome saatkonnas. Paavo Hynninen oli vanapoiss. Ta rääkis hästi eesti keelt ja oli sümpaatne inimene. Talle meeldis daamide õhtuid korraldada, kus mõnigi kord olla šampanja otse voolanud. Saatkonnas oli väga uhke ja nägus sisustus.

Kirja viisin Toompeal paiknevasse Soome saatkonda päev pärast presidendit äraviimist, seega 31. juulil. Herbert teatas ette, et ma tulen. See oli üsna suur kiri, kahes ümbrikus. Pealmise, suurema sees oli väiksem, kuhu peale oli kirjutatud, kui ma õieti mäletan, “Soome saadikule P. Hynninenile”, paistis, et Pätsi käekirjaga, välimisele ümbrikule ei olnud kirjutatud midagi. Vahepealseil päevil olin uudishimust ütelnud mehele: “Vaatame, mis sees on, teeme lahti!” “Kas sa oled hull?” vastas ta ja keeldus.

Nii, et mina teadsin ainult, et ümbrikus on mingi kiri Pätsilt. Võimalik, et Herbert teadis rohkem, aga ta mulle sellest ei rääkinud. Kirja viies natuke kartsin ka. Vaatasin ringi, kas näen “salasid”. Kes mind saatkonna uksest sisse lasi, ei mäleta. Ütlesin: “Ma tulin tähtsas asjas. Kas saadik võtaks mind vastu. Mu nimi on Ella Grabbi.” Mind juhutati kohe saadiku juurde. Hynninen oli parajasti tegevuses oma asjade pakkimisega. Andsin kirja ja ütlesin talle, et Päts viidi eile ära. Hynninen vastas, et ta on sellest kurvast sündmusest juba teadlik. Vestlesime umbes kümme minutit.”

Nii viisi jutustas mulle mu ema 1980. aastate alguses. Olin tollest seigast juba varem temalt kuulnud, aga alles siis kirjutasin simultaanselt üles, mis ta mulle rääkis, säilitades ema ütlemissviisi. Olen kirja pannud ka palju teisi ema mälestusi.

Mis Pätsi kirjast edasi sai? Aleksander Warma, toleaeagne Eesti saadik Soomes, kirjutab oma mälestustes “Diplomaadi kroonika” (Lund, 1971, lk.174–176), et septembris

1941 kohtus ta Helsingis Hynnineniga, kes siis talle seda kirja näitas, lisades, et selle oli talle toonud Pätsi adjutandi naine tolle sama päeva hommikul, mille õhtupoolikul Päts Venemaale küüditati. Seega 30. juulil. Kuupäevades on lahknevus, Ella Grabbi meenutuses viis ta kirja päev hiljem. Tundub, et temal on õigus, aga seejuures võib olla tegemist Warma ja mitte Hynnineni mäluveaga.

Mõni päev hiljem arutas Warma Hynnineniga kirja sisu ja kuulis, et Hynninen oli seda näidanud Soome välisministrile ja mitmele teisele prominentsele soomlasele, kes olid seda ka sisuliselt kommenteerinud. Läkitus ei jäänud tähelepanuta. Warma sai Hynninenilt loa kirja kopeerida ning saata ära kirjad oma äranägemise järgi Eesti Vabariigi välisesindajatele. Warma raamatus on ära toodud ka märgukirja tekst, kuid ilma sissejuhatava isikliku kaaskirjata. Juba enne Warma raamatu ilmumist oli teksti koos kommentaariga avaldanud Rootsisis elav eesti diplomaat Aksel Linkhorst (“Konstantin Pätsi poliitiline testament”, ajakirjas “Rahvuslik Kontakt” 1964, nr. 2).

Eestis ja üldse on seda Pätsi poolt Soome juhtkonnale mõeldud märgukirja kõige põhjalikumalt käsitlenud Eero Medijainen artiklis “Konstantin Pätsi testamendist” (Akadeemia 1995, nr. 6). Medijainen näib kõhklevat, kas kirja viijaks oli Herbert Grabbi abikaasa, märkides, “kuidas ja kes ta Soome saadikuni toimetab, pole päris selge” ning et “on võimalik, et P. Hynninen ei mäletanud 1941. a. sügisel enam täpselt, kes konkreetset talle need paberid tõi”. Mõnes teises kirjutises või dokumendis räägitakse “salajasest käskjalast”, kirjatooja isikule ei nime ega vihjega viitamata. Nüüd peaks olema “salajase käskjala” isik selge. Selleks oli Ella Grabbi.

Mõnelt poolt on kahtluse alla seatud kirja teksti autentsus. Selles on näiteks kahelnud August Ots (raamatus “Miks kaotasime iseseisvuse”, Stockholm, 1981, lk.117–119), Nõukogude propaganda (Rein Kordese pamflett “See, millest avalikult ei räägita”, Tallinn, 1981, lk. 10–11) ja üllatavalt ka tõsine ajaloolane Martti Turtola, kes oma raamatus “President Konstantin Päts” (Tallinn, 2003, lk. 306) ütleb: “...Pätsi arreteerimise päeva

hommikul saadik Hynnisele toimetatud memorandum Eesti tulevase olukorra kohta. Täit kindlust vähemasti viimatinimetatud kirja suhtes ei ole,” sest see võis olla “seotud Pätsi-legendi loomisega”. Isegi Medijainen näib oma põhjalikus analüüsis mõneti Pätsi testamendis/memorandumis kõhklevat. Teda viivad kõhkluusele presidendi kantseleiülema Elmar Tambeki meenutused mingist Pätsi “testamendist” oma memuaarides, mis ei ühti Hynnineni/Warma versiooniga.

Pidagem silmas, et kiri liikus käest kätte ahelas K. Päts–H. Grabbi–E. Grabbi–P. Hynninen–A. Warma. Vaevalt, et Turtola soovib mõnda neist kahtlustada legendi loomise motiivil teostatud blufis või võltsingus? Kahtlustel ja kõhklustel ei ole alust.

Tõesti, Tambek räägib oma memuaarides (“Tõus ja mõõn” I, Toronto, 1964, lk. 388–389) Pätsi testamendi kohta mõneti teistsugust juttu. Nüüd, kus Ella Grabbi jutustuse põhjal peaks asjaolud olema selged, ei saa lasta end Tambeki mälestustest eksitada. Küll aga tuleb seda näilist vastuolu selgitada, sest ega Tambek hakanud midagi välja mõtlema või vassima, tema pani kirja tõde, nagu ta seda mäletas.

Päts tegi Tambekile 22. juulil suusõnalise avalduse, mida ta palus Tambekil edastada R. H.-le (Tambeki järgi “Tallinnas elav sakslane”, kellega Päts pidas varem informatiivset, nüüd konspiratiivset kontakti), et viimane teate edasi annaks oma sõpradele, kes omakorda informeeriks Saksa valitsust, võimaldamaks võrdlust käesoleva kirjutise lõpus trükitud Soome läkitatud memorandumiga, tsiteerin Tambeki raamatust (lk. 391) selle avalduse poliitilise tuumiku:

“...eestlased lähevad niikaua sakslastega koos, kuni need austavad Eesti iseseisvust. Kui on näha, et sakslased seda ei tee, siis võitleme kogu jõuga iseseisvuse pärast. Kui meie ei suuda aga iseseisvaks jääda, siis parem ühineme Soome kui Saksamaaga.”

Tambek kutsub seda avaldust tagantjärele Pätsi “n.-ö. poliitiliseks testamendiks”. Ka Pätsi poolt Hynninenile läkitatud märgukirja hakati alles tagantjärele kutsuma poliitiliseks testamendiks. Kaht eri asja on kutsutud sama

nimega. Mõlemas leiame siiski kokkupuutepunkti, milleks on Soome-Eesti ühisriigi idee. Sisulisi erinevusi seletab see, et üks oli mõeldud soomlaste silmadele, teine sakslaste kõrvadele. Erinevus on ka selles, et üks on Pätsi enda käega kirjutatud, teine Pätsi suusõnaline avaldus, nii kuidas see Tambekile meelde jäi. Mõlemat aga ühendab meie tõdemus, et need on Eesti riigimehe viimased katsed rahvusvahelisel areenil eesti rahva saatust positiivses suunas mõjutada, nii abitud ja ebarealistlikud, kui need tagasivaates ka ei paista.

Kes oli see “salapärane R. H.”, nagu Medijainen teda kutsub? Ka sellele saame vastuse – vähemalt nime osas. Vastuse on andnud Tambek ise (ajakirjas *Mana* 1965, nr. 4, lk. 58): “H. von Wrangell (minu memuaarides “R. H.”)”. Tegu võis olla kas mõne Eestist veel mitte lahkunud baltisakslase või Saksa saatkonnas teeninud kuulsa Eestimaa suguvõsa liikmega.

Käesoleva kirjutise eesmärk ei ole Hynninenile saadetud Pätsi memorandumi sisuline analüüs. Kuid lubage mul siiski mõned märkused teha. Kõigepealt nendin: kui ma Pätsi märgukirja Warma raamatus esmakordselt lugesin, oli mul veidi piinlik. Nii ebarealistlik, nii ajast ja arust, nii kummaliselt vanamoodne tundus see siis mulle, eriti maailmapoliitiliste sündmuste valguses.

Nüüd on mu seisukoht leebem. Siis ma ei olnud teadlik, et Soome-Eesti ühisriik oli juba 20. sajandi kahel esimesel aastakümnel olnud Pätsi mõttemaailmas tähtsal kohal. Teiseks, ma ei arvestanud memorandumi koostamise aega ega kohta. Päts oli päeval (21. juulil) teada saanud Ždanovi poolt dikteeritud Riigivolikogu otsuse muuta Eesti Vabariik Eesti Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks ja enne keskööd kirjutanud alla uue peaministri asetäitja Hans Kruusi ja veel ametisoleva riigisekretäri Karl Terrase juuresolekul presidendiametist tagasiastumise aktile. Tema hingeline olukord ei olnud kindlasti kõige parem. Samal ööl või kohe järgmisel hommikul kirjutaski Päts läkituse saadik Hynninenile ja andis selle kolonel Grabbi kätte.

Kolmandaks, siis ma ei olnud lugenud memorandumi põhiosa sissejuhatavat isiklik-

ku pöördumist Hynnineni poole, mis asetab järgnevad kümme punkti perspektiivi. Warma raamatus läkituse see osa puudus. Juba selles sissejuhatavas osas ütleb Päts, et järgnevalt ta esitab mõtted, mida ta peab soovitavaks arvesse võtta “uue Euroopa ülesehitamisel”. Ja kohe kordab ta sama mõistet memorandumi põhiosa pealkirjas: “Alused, millele tuleks Uus-Euroopa ülesehitamisel Eesti riiklik ülesehitus rajada”.

“Uut Euroopat” oli sel ajal ehitamas Hitler Saksamaa eesotsas. Aprillis olid sakslased okupeerinud Taani ja Norra, mais Hollandi ja Belgia, juunis purustanud Prantsusmaa ja korraldanud võidumarsi Champs-Élysées’l. Teame mitmest allikast, et Pätsi arvates pidi Saksamaa peatselt ründama Nõukogude Liitu. Ja see arvamine ei olnud sugugi mitte vale. Hitleri 21. juulist 1940 pärineva kava kohaselt oli rünnaku alguseks ette nähtud juba eelseisev 1940. aasta sügissuvi. Tähtpäev lükkus aga edasi ja sõjakäik itta algas 10 kuud hiljem.

Memorandumi 9. punktis paneb Päts lootused tulevastele Euroopa “võitja-riikidele” kui Soome-Eesti liitriigi teostamise tagajatele. Pärast Esimest maailmasõda mõeldi võitjate riikide all lääneriike. Kuid Päts võis antud rahvusvahelises olukorras mõelda võitjate riikide all teljeriike, Saksamaaga eesotsas. Ainult Saksa võidu korral oli realistlik memorandumi 7. punkt, milles räägitakse Eesti ja Soome piiride nihutamisest itta, hõlmamaks Karjala ja Ingeri alasid. Uute riigipiiride joonistamine ja etniliste olude muutmine ümberasustamise kaudu, kõik see oli Hitleril päevakorras.

Päts ei soovinud Saksamaa üldvõitu, ta hellitas lootusi lääneriikide lõppvõidule. Kuid antud olukorras võis talle tunduda Saksa võit realistlikum. Ja ta oli mures, mis saab siis Eestist, kui Saksamaa ei austa Eesti iseseisvust. Pätsi eesmärgiks võis olla päästa eestlasi Germaani ühtsusriigi eest Suur-Soome rüppe. Pidagem silmas, et Soome ja soomlased olid Hitleri ja sakslaste juures erakordselt heas kirjas. Saksa võidu korral saanuks relvavendlikust Soomest võitja-riik koos oletatava võimalusega kaasa rääkida oma hõimurahvaste küsimuses.

Eelnevad mõttekäigud on kooskõlas ka Pätsi poolt Tambeki ja H. von Wrangelli kau-du Saksa juhtkonnale saadetud avaldusega.

Saksa võidu ootusele mõneti vastukäiva-na näib “möödamannes” lisatud 10. punkt, mis räägib Läti ja Leedu liitumisest Poolaga. Sellist laiutamist Poolale poleks Hitler võimaldanud. Kuid Pätsil oli siingi oma loogika. Ta nimelt mainib, et see tagaks Poolale väljapääsu merele. Järelikult Päts arvestas, et seni mereni ulatunud nn. Poola koridor jääb Sak-samaale. Lääneriikide võidu korral jäänuks ju koridor muidugi Poolale.

Päts ei mõtelnud Läti ja Leedu Poolaga liitumise ideed ise välja, vaid toetus 1930. aastatel Euroopas ja Eestis (eesti diplomaatide raportid, Ilmar Tõnisonn) käibel olnud speku-latsioonile võimaliku Saksa-Poola kokkulep-pe osas kahe lõunapoolse Balti riigi arvel (M. Ilmjärv. Hääletu alistumine. Tallinn, 2004, lk. 494, 506–507).

Võtan veel kord kokku: kui Saksamaa

oleks võitnud sõjas Nõukogude Liitu, oleks ta jäänud esivõimuks Euroopas ja Uue-Eu-roopa raames saanuks kindlasti teoks Saksa liitlasena Suur-Soome riik. Päts mõtles, et kui Saksamaa ei anna Eestile iseseisvust ja hak-kab ehk Eestit koguni koloniseerima (nagu Hitleril oligi kavas), siis on palju parem ja ot-se vajalik Eesti liitumine Soomega. Kui Päts mõtles niimoodi, siis on tema memorandumis realismi ja loogikat, vaatamata sellele, et aja-lugu läks teisiti.

Kui aga minu mõttekäigud, leidmaks rat-sionaalsust ja realismi Pätsi läkituses Hynnine-nile, on ekslikud, siis tuleb küll nentida vaim-set madalseisu ja isegi irratsionaalsust, mis võis panna oma pitseri kogu Pätsi käitumisele juunis-juulis 1940. Poliitiliselt ei olnud sellel testamendiks kutsutud memorandumil mingit mõju ei selle kirjutamise ajal ega ka hiljem. Selle peamine väärtus seisneb Konstantin Pätsi toleleagse mõttemaailma ning vaimse ja hingelise seisundi hindamises ja mõistmises.

Lisa: Konstantin Pätsi kiri

Wäga austatud herra!

Et mul, kahjuks, praegu võimalus **puudub** Teiega isiklikult kokku saada, siis pidasin tarvilikuks juurdelisatud read Teile saata et tutvustada Teid nende mõtetega, mis mina meie rahwaste tulewiku kindlustamiseks tarwilikuks arwaksin uue Euroopa ülesehitamisel teostamiseks soowitava. Mina olen arwamisel, et nüüd paras aeg oleks sel alusel mõtteid wahetama hakata ja kokkuleppel neid teatawas kohas ka teatawaks teha. Mul oleks tähtis teada, kas üle lahe liidu-riigi mõte üldse poolehoidu leiab või arwatakse seal paremaks mõnda teist orientatsiooni. Palun wabandada, et muu kiri nii ebawiisaka kujuline on, kuid põhjusi arwan Teid aimavat. Ma ei tea, kaua mind lastakse weel kodumaa pinnal wiibida, kuid pean kannatlikult leppima, minna ei ole kuhugi. Terwitades K. P.

Alused, millele tuleks Uus-Euroopa ülesehitamisel Eesti riiklik ülesehitus rajada:

- 1) Eestil tuleks liiduriigina Soomega ühineda.
- 2) Mõlemal riigil oleks ühine riigipea, hõlpsam oleks see teostada, kui selleks ühine kuningas oleks.
- 3) Ühised asutused oleks riigikaitseks, välispolitika juhtimiseks, ühine majandus politika ja raha, ühised seadused mitmel majandus- ja sotsiaalalal (weksli, konkursi, panganduse, kinnituse ja teistel aladel).
- 4) Keskkoolides korraldatakse rahuldawalt mõlema riigi keelte õppimist.
- 5) Seadusandluse ja walitsemise asutused töötaksid igas riigis nende põhiseaduses ettenähtud

alustel, kuid ühiste küsimuste lahendamiseks astuksid kokku seadusandlikud delegatsioonid (sarnaselt endise Austria-Ungari korrale).

6) Kohtud töötaksid igas riigis eraldi, sest tsiiviil- ja kriminaalseadused on mõlemal pool eraldi välja kujunenud.

7) Mõlema riigi piirid tuleksid nii parandada, et piiritagused Soomesugu kodanikud sattuksid kas Soome või Eesti aladele, või võiksid sinna ümber asuda (meil võiksid Petseri venelased segawaldadest ja Narwatagustest waldadest Wenemaale ümber asuda ja nende asemele Ingeri hõimud tulla, Soomes peaks see laiemas ulatuses Karjalas aset leidma).

8) Liidu-riigi teostamine nõuaks mõlema poole põhiseaduse (mitte, muidugi, Eesti sotsialistliku wabariigi oma) uuesti läbiwaatamist ja täiendamist, suuremal määral aga sel korral kui mõlemad riigid asuksid monarhilise konstitutsiooni alusele. Põhiseaduste üksteisele lähendamine peaks sündima mõlema riigi wastastiku nõusolekul ja heakskiitmisel.

9) Kõik see tuleks päewakorrale siis, kui Europas **wõitjad-riigid** oma wafeleastumisega wõtaksid Balti mere äärsete riikide kindlustamise oma ülesehitamise kawasse ja seda tarbekorral ka oma **jõuga** teostaksid. Selleks peaks neil aga teada olema, mis soowiksid kohalikud rahwad ise oma tulewiku kohta.

10) Mõõdamannes võiks tähendada, et Läti ja Leedu liitumine uue Poolaga ka nende seljtaguse kindlustaks ja Poolale tee mere äärde avaks.

Hellar Grabbi

(1929)

Sündinud Tallinnas kolonel Herbert Grabbi pojana. Põgenes 1944. a. Saksamaale. Lõpetanud Geislingeni eesti gümnaasiumi 1949, bakalaureusekraad William Jewelli kolledžis (USA, Missouri), magister New Yorgi Columbia ülikoolis.

Kriitik, publitsist ja toimetaja (ajakirjas "Vaba Eesti", "Mana" toimetaja ja väljaandja aastast 1965).